

ХАРЧУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII–XIX СТОЛІТТЯ

За останній час вітчизняна історіографія досягла значних результатів у дослідженні історії харчування, поширення окремих продуктів і культуру їхнього споживання. Однак окремі аспекти лишаються ще маловивченими, зокрема поширення на території України рослин з американського континенту: картопля, тютюн, соняшник – удостоюються тільки невеликих статей у науково-популярних текстах, підручниках із сільського господарства чи дослідженнях з палеоботаніки. У цій статті ми спробуємо розглянути соціальну історію картоплі: її появу в Україні, поширення, входження у раціон місцевого населення. Географічними межами дослідження стане територія Наддніпрянщини – ті, території, які у XVIII ст. переважно складали землі Гетьманщини, а у XIX ст. – Київську, Чернігівську та Полтавську губернії.

Поширення картоплі (а також і кукурудзи) на європейському континенті у XVIII ст. було складовою того, що представник французької школи "Анналів" Фернан Бродель та дослідник історії харчування в Європі Массімо Монтанарі згодом назвуть "продовольчою революцією", яка полягала, зокрема, в поширенні тих культур, які мали більшу врожайність, ніж традиційні злакові культури (пшениця, жито, овес). Урожайність картоплі – перше, що впадало в око освіченій людині XVIII ст. Адам Сміт у відомій праці "Про багатство народів" прогнозував, що якщо новий овоч стане в якійсь із країн Європи важливою культурою, то зможе прогнати більше людності, аніж злакові. Картопля дійсно давала високі врожаї порівняно з житом чи пшеницею.

У Чернігівській губернії врожайність основних культур зернових культур наприкінці XIX ст. становила сам-4 і сам-5, тоді як для картоплі цей показник іноді сягав сам-10. Тобто з кожного посаженого кілограма картоплі можна було отримати 10 кг врожаю. Звісно, це дуже хороший показник для картоплі в ті часи. Зазвичай урожайність була меншою сам-10, але все одно більшою за показники жита та пшениці. Наприклад, у 1870 р. урожайність картоплі в Київській губернії сягала сам-5,7, а жита сам-5; в 1878 р. – сам-7,1 та сам-5. Картопля, як і гречка, стала культурою, що рятувала від голоду, але з тією різницею, що на відміну від гречки, мала в рази вищу врожайність. Не треба забувати, що голод та недоїдання були супутниками жителя українських земель у XVIII ст.: періодично траплялися неврожаї зернових, спричинені посухами, холодними веснами, дощовими літами та іншими особливостями погоди, які не сприяли хорошим врожаям. Ще однією важливою перевагою картоплі стало те, що її вирощення було рентабельнішим і з погляду витрат, адже пшеничне поле мало рік бути під паром, тобто не оброблятися. Бродель вказував на третю перевагу картоплі: її плоди були в землі, а тому картопляному полю не такі страшні були нашествия сарани і проходження військ.

Більша врожайність робила картоплю доступнішою для найбільш бідніших категорій населення, які не могли дозволити собі постійно вживати зернові. В Києві в середині XIX ст. ціни на картоплю протягом року коливалися в межах від 75 коп. до 1 руб. сріблом за четверть (141 кг). Четверик (близько 16 кг) картоплі коштував 15–25 коп., тоді як звичайного житнього борошна 26–40 коп., а найгіршого пшеничного (крупчатка 5 сорту) 35–45 коп.

Центрально-Східну Європу і Балкани картопля почала завойовувати у XVIII ст. Це було складовою великої продовольчої революції, в основі якої лежало не тільки поширення нових сільськогосподарських культур як-от картопля, кукурудза, соняшник, цукровий буряк, але й покращення сівозміни, використання спеціальних кормових трав, "вигнання" багатьох овочів з городів на поля.

Все відбувалося поступово й не так швидко, як це бачили ініціатори впровадження нових культур. У деяких країнах нові культури завойовували місце на п'єдесталі швидко, в інших проходили через етапи несприйняття і відторгнення. Це помітно навіть на прикладі українських земель. На Наддніпрянщині страви з кукурудзи так і не стали складовою раціону місцевого жителя, а сама рослина вважається більше кормовою для худоби, тоді як в Карпатах, на Поділлі і Буковині кукурудзяна каша – неодмінний елемент місцевої кухні. Картопля ж стала універсальним продуктом для всієї території України, звісно, не без регіональних особливостей: в районах, де краще родили зернові, картоплі споживали менше.

Активна агітація за культивування в Наддніпрянщині цього овочу почалася в середині XVIII ст., коли в полки Гетьманщини почали розсилати насіння та інструкції з вирощування. Один із таких документів опублікував Юрій Волошин у дослідженні про Пирятинську протопопію другої половини XVIII ст. Документ містить настанови і рекомендації щодо вирощування картоплі, її зберігання та практичного використання (Волошин, 2023, с. 343–353). Надіслано його було в 1765 р. Достеменно невідомо першу реакцію на цю рослину місцевого населення. Пізніші етнографічні записи стверджують, що жителі Наддніпрянщини не з великою охотою бралися за вирощення нового овочу. Василь Милорадович на початку ХХ ст. записав свідчення старожилів з Лубенського повіту Полтавської губернії про опір запровадженню картоплі, назвавши це "війною за просвітництво". Місцеві жителі розповіли досліднику, що населення не хотіло садити картоплю, владі довелося "приневолювати і сікти" тих, хто чинив опір. Для того щоб навчити правильної агротехніки, було надіслано фахівців із вирощування. З часом, оцінивши переваги нової культури, а саме врожайність, містяни і селяни почали вирощувати картоплю в себе на городах.

Шлях картоплі в Україні починався з міста і в прямому, і в переносному значеннях. Саме у найголовніші міста привозили насінневий фонд, який потім поширювався околицею. Саме на городах містян знаходимо картоплю в описах намісництва останньої чверті XVIII ст.

Опанас Шафонський писав, що картоплю вирощували на городах жителі Чернігова, Городні, Ромен, Гадяча та Зінькова. Знали картоплю в цей час і кияни. Про сільську місцевість згадок значно менше і тут чітко помітно вплив персоналій на поширення новацій. У сільській місцевості Чернігівського намісництва станом на 1786 р. картоплю вирощували тільки в Зіньківському та Глинському повітах, при цьому в Глинському – лише в одному селі, Андріяшівці, що належало графу Кирилу Олексійовичу Розумовському. Звісно, можна говорити про особливість джерел, де не завжди все фіксувалося, але сам Шафонський особливо звертав увагу на поширення картоплі й не оминав можливість згадати, де конкретно її вирощували.

Для забезпечення продовольчої безпеки картопля не потребувала великих площ, тому не дивно, що вона здобула популярність саме серед міських жителів і стала основною культурою на городах і полях міщан. Саме на картоплю припадає найбільша частина урожаю киян у 1845 р.: 4,3 тис. чвертей картоплі проти 422 чвертей жита. В ті часи такі околиці міста, як Куренівка, Пріорка, Звіринець, були осередками вирощування картоплі.

На кінець XVIII ст. вже оформилося два місця активного вирощування картоплі на Лівобережжі: Гадяч і Зіньківський повіт. В описі Гадяча вказано, що тут картоплю почали вирощувати вже на полях біля міста (на більшості території України до другої половини ХІХ ст. картопля буде переважно городньою рослиною), а в Зіньківському повіті вже був надлишок нового овочу, який збувався на місцевих базарах. Чому саме Зіньків та Гадяч так добре сприйняли інновацію? По-перше, не можна не

помітити, що картоплю вирощували не в повітах, що славилися зерновими, однак це надто просте пояснення, адже в інших подібних повітах картоплі ще не знали. Можливо, причиною була і значна торгова активність місцевого населення (наприклад, багато жителів Гадяча заробляли прасольством) і їхня більша відкритість до новинок.

Очевидно, відіграли свою роль й інші, невідомі фактори (роль чиновників, духовенства і т. п.). Так само нерівномірно поширювалася картопля і на Слобідській Україні. У відповідях, які надсилали із провінцій СлобідськоУкраїнської губернії до "Вільного економічного товариства" у другій половині XVIII ст., місцеві чиновники вказали, що картоплі тут ще не знають і не вирощують. Винятком стала тільки Сумська провінція, але картоплі там вирощували небагато. Вже через пів століття, у творі "Салдатський патрет" житель Слобідської України Григорій Квітка-Оснот'яненко констатував, що на ярмарку "продавалися і картоплі, які скоро хліб ізведуть зі світу білого". Подібна історія була на Закарпатті. Перші згадки про картоплю там датовані останньою чвертю XVIII ст., однак ще на початку XIX ст. вона була невідома в багатьох місцях, але вже на кінець століття стала основним харчем для місцевого населення поряд з кукурудзою.

Говорячи про поширення нової культури, окрім географічного моменту, варто згадати соціальний: овоч спочатку завоював популярність у простолюду, тоді як поміщики були більш консервативними. Зрештою, їх можна зрозуміти: орієнтація їхніх господарств була на торгівлю зерном, насамперед пшеницею. Картопля ж була "бідним родичем". У торговому господарстві вона була цікава тільки як сировина для виробництва крохмалю та алкоголю.

Успіх чекав на картоплю в тих регіонах, де гірше ростило жито і пшениця. В описі Київської губернії Домінік де ля Фліз писав, що картопля відома в усій губернії, але більше її вирощують у північній частині, тобто на Київському Поліссі. Ще чіткіше помітно цей поділ на прикладі Чернігівської губернії у XIX ст.: чим північніший повіт із малопродатними для хліборобства ґрунтами – тим більше під картоплю там відводилося земельних площ.

Найбільша частка картоплі (від 33–50 %) від урожаю "хліба" (злакові, гречка і картопля) припадала на Суразький, Стародубський, Мглинський, Новозибківський і Новгород-Сіверський повіти. У південніших районах із кращими ґрунтами ця частка падала. Наприклад, у Борзнянському повіті на картоплю припадало 12,7 % валового збору, у Ніжинському 17,8 %.

У різних етнографічних і статистичних описах українських земель XIX ст. можна помітити, що нова культура популярна і в містах, і в селах, однак якщо рухатися з півночі на південь, то селянин за хорошої врожайності зернових не починав вирощувати картоплю, тоді як житель міста садив її і в Києві, і в Херсонській губернії.

"Найбільше вирощують її німці-колоністи, потім міщани із навколишніх міст", – писав офіцер Шмідт у 1863 р. про поширення картоплі в Херсонській губернії, вказуючи на її невелику популярність через "значне різноманіття в губернії як хлібних, так і городніх рослин". Подібна ситуація була і в Катеринославській губернії: "Картопля не має ваги в цьому краї як підмога для народного харчування. Достаток хліба ставить її в один ряд з іншими городніми овочами" (Павлович, 1862, с. 142). В той же час у Чернігівській губернії картоплю вирощували скрізь, і не тільки на городах, але й на полях, насамперед у північних повітах, де жито давало малі врожаї, а пшеницю і взагалі не сіяли.

З часом і у хліборобських місцевостях картопля стала важливою складовою харчування жителів міст та сіл.

За даними київського губернатора Івана Фундукля, на 1840-ті рр. велика (11 осіб) заможна родина з Чигиринського повіту споживала 11 четвертей і 7 четвериків картоплі.

У перерахунку на метричну систему це становило близько 150 кг на рік на одну людину. Це більше, ніж нинішні дані (135 кг) про споживання. Основу раціону жителя Чигиринського повіту в той час становили злакові культури. Якщо рахувати за продуктами, то картопля вже посідала друге місце після жита. Непоганий результат для рослини, про яку ще не знали століття тому.

На середину XIX ст. картопля вже становить суттєву частину раціону жителів Києва: 14500 возів – стільки споживало місто в рік цього коренеплоду.

Не можна не помітити, що картопля стає другим хлібом, вона знімає загрозу голоду і, по суті, є тим, чим закривається в раціоні нестача зернових, адже попри поширений стереотип про "житницю Європи", ще наприкінці XVIII ст. та ж Лівобережна Україна не могла сама себе забезпечити хлібом через невисокі врожаї. Тому не дивно, що картопля швидко посіла друге місце в раціоні тамтешнього населення протягом останньої чверті XVIII–XIX ст. Вона була страховкою від неврожаю зернових. Крім того, після селянської реформи 1861 р. розміри селянських наділів зменшилися, багато селян стали малоземельними і картопля, завдяки своїй більшій врожайності, стала для багатьох тим продуктом, яким селянин міг забезпечити себе повною мірою.

Одні з перших даних про масштаби картоплярства датовані 1802 р. Тоді в Чернігівській губернії було посіяно понад 5,5 тис. чвертей насінневої картоплі, а зібрано майже 28 тис. чвертей.

Помітно, що картопля ще не завоювала на той час міцні позиції, адже поступалася врожаєм жита, ячменю, вівса, гречки. Однак впадає в око врожайність перелічених культур. Якщо в жита урожайність була сам-3,7, ячменю – сам-2,7, вівса – сам-1,6, гречки – сам-2,2, то в картоплі урожай був у 5 разів більший за витрати насінневого фонду. У 1895 р. під картоплею в Чернігівській губернії було зайнято тільки 5,2 % від загальної площі оброблюваних земель. Проте загальний валовий збір картоплі був більшим за урожаї гречки, ячменю та вівса. За підрахунками статиста Олександра Русова, середньорічний валовий урожай картоплі в 1880–1890-х рр. сягав понад 2 млн чвертей (Русов, 1898, с. 377–378). Більше вирощували тільки озимого жита – 2,9 млн чвертей, але на цю культуру та озиму пшеницю припадало 46 % посівних площ. Отже, попри те, що картопля протягом століття не суттєво потіснила інші культури "із землі", завдяки своїй врожайності вона стала важливим елементом харчування і продовольчої безпеки.

Попри іронічне зауваження уродженця Київської губернії Тараса Шевченка "а мудрий німець на Січі картопельку садить", ця культура в часи проживання поета і художника на Київщині вже відігравала помітну роль у раціоні. За даними за 1842–1845 рр., середній валовий річний збір картоплі в господарствах селян становив понад 380 тис. чвертей. Картопля ще суттєво поступалася озимим і яровим культурам (разом близько 3,6 млн чвертей), але сягала 10 % від основного урожаю головних харчових культур в губернії. У 1846 р. найбільше картоплі було посіяно в Радомишльському, Васильківському і Звенигородському повітах (понад 10 тис. чвертей), найкращий урожай вона дала в Канівському.

Не менш важливою картопля стає і на Полтавщині, попри те, що автори описів губернії не дуже хотіли помічати цей овоч і включати його до основних продуктів у раціон населення (укладачі земської статистики Чернігівської губернії нерідко рахували картоплю разом із житом як "хліб", тоді як полтавці відмовляли їй у

включенні до цієї категорії). Наприклад, у щорічнику Полтавського земства за 1895 р. не вказано, скільки споживали картоплі в губернії, однак там вказано, що щороку на винокуріння йшло понад 400 тис. пудів картоплі, а з губернії протягом 1890–1893 рр. було експортовано понад 270 тис. пудів картоплі та понад 57 тис. пудів крохмалю. Про популярність картоплі в Полтавській губернії ще в середині XIX ст. писав Арандаренко. За його словами, один із кращих сортів картоплі місцеві жителі називали "шведкою" і пов'язували його появу з подіями Полтавської битви 1709 р., що, звісно, було історичною байкою.

В урядовій інструкції про вирощування картоплі від 1765 р. зазначалося, що цей овоч можна використовувати для приготування супів і юшок, пекти з картопляного борошна млинці, оладки, навіть короваї, а також додавати в молочні каші з крупою, змішувати з бобами, маком та іншими інгредієнтами.

Окремий розділ був присвячений приготуванню з картоплі хліба. У цьому нема нічого дивного, адже в хлібоцентричному соціумі, де хліб і каша є основним наїдком, усі нові продукти передусім перевірялися за принципом здатності пекти з них хліб. Як самостійний продукт картопля цю перевірку не пройшла, однак її рекомендували змішувати зі справжнім борошном і випікати хліб. Серед перевірених рецептів рекомендували змішувати перетерту варену картоплю із пшеничним борошном у пропорції 1:3 і випікати або ж отримати крохмаль і використовувати його для випікання хліба. Подібні перевірки раніше проходила гречка, борошно з якої активно додавали до житнього ще і в XX ст. Така сама перевірка на здатність "стати хлібом" чекала і на іншу американку – кукурудзу, однак експерименти завершилися тим, що населення в Карпатах і на Поділлі віддали перевагу кукурудзяній каші як оптимальному використанні зерна згаданої рослини.

Попри рекомендації, спочатку населення не охоче включало новий продукт до старих перевірених рецептів. Перші відомі згадки про споживання картоплі дають нам дві основні страви: картопля печена і картопля варена (їх поливали конопляною олією або вершковим маслом). Серединою XIX ст. датуються згадки про те, що картоплю стали додавати до інших страв. У "Статистичному описі Київської губернії" вказано, що картоплю вже додають до юшки. Про картоплю в юшці згадує Домінік де ля Фліз в етнографічних описах Київщини. У другій половині 1850-х Афанасьєв-Чужбинський (уродженець Лубенського повіту Полтавської губернії) просив німкеню-менонітку приготувати йому звичний для нього суп – з картоплею, бо до того його частували молочними супами з грушами та вишнями. Серед рецептів основних страв жителів Наддніпрянщини від Миколи Маркевича в 1860 р. згадуються смажена картопля (на салі) та варена з маком. У другій половині XIX ст. картоплю починають додавати у таку страву, як таратута (салат з огірків, цибулі, хрону, заправлених рослинною олією), та куліш.

1877 р. датована перша згадка про картоплю в борщі. Це вже було справжнє визнання. У 1902 р. Василь Милорадович пише про жителів Лубенського повіту, які зазвичай споживали на обід вареники з картоплею. Отже, більше ніж століття знадобилося картоплі, щоб на Наддніпрянщині її почали включати до рецептів традиційних страв. Однак ритуального значення як їжа вона не набула: серед страв на Різдво її нема, до великоднього кошика її не кладуть. Проте в етнографічні записи вона потрапила вже на початку XX ст. Милорадович зафіксував перші народні примітки щодо картоплі в 1903 р. Селяни вважали, що картоплю не можна садити у Вербний тиждень ("бо буде така, як верба"), по середах і суботах ("бо буде коростяна"). При посадці ж овочу промовляли примовку "Дай же господи, щоб було під цим коренем картопельок як на небі хмарок, щоб така ця картопля була рясна, як на небі хмара густа" (Милорадович). Наприкінці XIX ст. в місті Ромни було записано сороміцьку казку, на початку якої головний герой саджав картоплю.

Висновки

На українських землях у складі Австро-Угорщини картопля здобула у населення ще більшої популярності, про що свідчать норми споживання цього овочу. У 1888 р. Станіслав Щепановський видав книгу "Нужда Галичини", де навів річне споживання продуктів місцевим населенням: картоплі було 310 кг, тобто майже 1 кг

щодня (Szczepanowski, 1888, р. 6). Власне, страви з картоплі стали тим, що вразило уродженця міста Гадяч і викладача Київського університету св. Володимира Михайла Драгоманова під час відвідин Галичини, Буковини і Закарпаття у 1870-х рр. Там на одній зі званих вечерь його почастивали супом з картоплею та картопляними оладками, а на десерт подали такі ж оладки у сливовому соусі.

Отже, було встановлено, що картопля на території Наддніпрянщини з'явилася у другій половині XVIII ст. Її поява і поширення були складовою європейської "продовольчої революції", одним з елементів якої стало активне впровадження в раціон культур з американського континенту. Першими з вирощування картоплі стали центри намісництва і повітів (Київ, Чернігів, Зіньків, Гадяч), що вказує на початковий шлях поширення – адміністративний. У сільській місцевості картопля поширилася пізніше, однак уже на середину XIX ст. заможний селянин з Київської губернії споживав за рік понад 150 кг цього овочу.

У самому Києві та на його околицях на середину XIX ст. картопля вже стала основною сільськогосподарською культурою за загальним збором урожаю. Нова рослина не потіснила з полів традиційні злаки.

Картопля була переважно городньою культурою і тільки в окремих місцевостях її вирощували на полях. На території такого "картопляного регіону", як Чернігівщина, площа під картоплю на кінець XIX ст. сягала менш як 6 % від загальних посівних площ.

Попри невелику кількість землі під нову культуру, картопля давали більші врожаї за зернові і на кінець XIX ст. стала другою культурою за загальним валовим збором на території багатьох повітів Наддніпрянщини (перша – жито), водночас за кількістю займаної площі вона досі поступалася пшениці, вівсу, ячменю. Картопля стала важливою складовою харчової безпеки. Нова сільськогосподарська культура частково розвантажила винокурну галузь, яка, до появи картоплі, поглинала велику кількість зернових. Тому вже за століття картопля завоювала одне із провідних місць у раціоні жителів Наддніпрянщини. Вона досить швидко увійшла до рецептури більшості традиційних страв (борщ, юшка, вареники) і вже на кінець XIX ст. населення вважало, що картопля – давня культура на українських землях: у 1897 р. Михайло Старицький пише "Перед бурею", одну з частин трилогії про Богдана Хмельницького, й там герої вже їдять печену картоплю в 1638 р.– за століття до її реальної появи в Україні.